

دستور زبان فارسی در کشورهای هند و پاکستان

توجه به فراگیری و آموزش زبان فارسی تقریباً همزمان با گسترش زبان فارسی در دیگر کشورها آغاز شده است. درحقیقت می‌توان گفت جزایران که مهد اصلی زبان فارسی است دوحوزه وسیع دیگر از قرون گذشته تاکنون محور تألیف و تحقیق زبان فارسی و زبان‌دانان آن پاسدار دلسوز آن بوده است: یکی شبه قاره هند و پاکستان و دیگر آسیای صغیر یا ترکیه فعلی. در این کشورهاست که گنجینه‌های بسیار ارزنده‌ای در زمینه‌های مختلف علمی و فرهنگی و ادبی تهی و تألیف شده و در کتابخانه‌ها و دیگر مراکز فرهنگی آنجا نگهداری می‌شود که بحق اگر تمام آن کتابها فهرست گردد آن زمان است که عظمت و غنای ذخایر فرهنگی زبان فارسی در خارج از این مرزوبوم مشخص می‌شود؛ زیرا حملات محمود غزنوی (متوفی به ۴۲۱ ه.ق.) به هند و گسترش زبان فارسی دری در دوره‌های بعد در آن کشور موجب شد که فارسی‌دانان آن سرزمین به تألیف و تدوین و ترجمه کتابهای گوناگون در رشته‌های مختلف، بویژه فرهنگ، دستور زبان، تاریخ و انشاء دست بزنند.

شرایط اجتماعی سرزمین هند و نیازهای مردم ضرورت آموختن زبان فارسی را در آغاز گسترش این زبان بیش از پیش تشدید می‌کرد. از آنجایی که فراگیری هیچ زبانی بدون دانستن قواعد آن به‌طور صحیح امکان ندارد، تألیف کتابهای

دستوری مورد توجه عده‌ای از فارسی‌دانان هندی و برخی از ایرانیان ساکن هند قرار می‌گیرد که موجب پدید آمدن آثار متعددی در زمینه‌های گوناگون آموزش و قواعد زبان فارسی به شکل‌های مختلف می‌شود. اینجاست که بدون تردید و با ضرس قاطع باید گفت بیشترین کتابهای دستوری تا پنجاه سال پیش در شبه قاره و پس از آن در ترکیه نوشته شده است. اگر این منابع تماماً جمع‌آوری و به‌وسیله صاحب‌نظران و آگاهان مسائل دستوری مورد نقد و بررسی قرار گیرد نتایج آن بررسیها می‌تواند یکی از پایه‌های تدوین دستور جامع زبان فارسی را فراهم آورد که جامعه ما امروزه سخت بدان نیازمند است. لذا در این مقاله در حدّ توان تلاش خواهد شد براساس مآخذ موجود در نهایت اختصار تعدادی از این رساله‌ها و کتابها معرفی شود تا خوانندگان عزیز خود بر کثرت منابع دستوری وقوف یابند و تصوّر نکنند که کتابهای دستور زبان فارسی ما فقط همین چند کتاب مشهور رایج نزد همگان است، بلکه بتقریب می‌توان گفت بالغ بر دویست و پنجاه کتاب و رساله - غیر از مقدمه فرهنگهای نوشته شده در هند و آثاری که بخشی از آن درباره دستور زبان است - در این زمینه نوشته شده است که این سرمایه عظیم برای تمام فارسی‌زبانان مغتنم است. البته پیش از شروع بحث اصلی ذکر این نکته را لازم می‌دانم که ترتیب ارائه منابع دستوری به‌روش الفبایی بوده است و آنجایی که کتاب تاریخ تألیف یا چاپ داشته آن‌هم مورد نظر قرار گرفته است.

در ۱۸۷۲ محمد عبدالحکیم رساله‌ای به نام آغاز فارسی درباره فعل فارسی در ۳۲ صفحه در میرته Meerut به چاپ رسانید. ^۱ آمدنامه و آمدن نامه عنوان چندین کتاب و رساله دستوری است که به صورت خطّی یا چاپ سنگی در کتابخانه‌های مختلف شبه قاره موجود است که به مشهورترین آنها در نهایت اختصار اشاره می‌شود: آمدنامه از حیات علی صاحب دهلوی از دانشمندان فارسی‌زبان هندوستان در دستور صرف زبان فارسی است، همچنین این شخص

کتابی دیگر تحت عنوان **آمدنامه** یا **تحفة الطالبین** در دستور صرف زبان ترکی دارد که خاتمه آن فرهنگ واژه‌های ترکی به فارسی است که نسخه‌های خطی این دو کتاب و سه **آمدنامه** دیگر در کتابخانه‌های پاکستان و قاهره و تهران موجود است.^۲ در ۱۸۴۶ کتابی با عنوان **آمدنامه بطرز ترتیب جامع علوم** توسط مولوی محمد مخدوم مرحوم شامل دو فصل:

فصل ۱- مصادر «دن» و ۲- مصادر «تن»... تألیف و به خط عنایت علی ریحان با رساله قواعد صرف فارسی به صورت سنگی چاپ شد. همچنین **آمدنامه** دیگری با نویسنده نامعلوم در صرف افعال در ماضی مطلق، حال، مستقبل و غیره با ترجمه پنجابی و اردو در ۱۲ صفحه در لاهور به خط غلام قاسم طبع گردید. و در ۱۹۵۸ **آمدنامه فارسی** (به زبان ملتانی) در ملتان به خط محمد سلیمان دلشاد در ۱۲ صفحه چاپ سنگی شد.^۳ در فهرست نسخه‌های خطی فارسی انجمن ترقی اردو کراچی از **آمدنامه** دیگری نام برده شده که تاریخ تحریر آن ۱۱ صفر سده ۱۲ و نویسنده آن مفتی عبدالحکیم ملتانی است و گردآوری و انتخاب آن توسط شخصی به نام مسیح الزمان انجام گرفته و به خط نستعلیق در ۱۲ صفحه نگارش یافته است.^۴ دو **آمدنامه** دیگر از نویسندگانی نامعلوم وجود دارد: یکی با تحریر ۱۲۶۱ هجری به خط نستعلیق در ۷۶ صفحه همراه با ترجمه اردو و دیگری هم که ناقص‌الآخر است به خط نستعلیق در ۲۶۰ صفحه می‌باشد.^۵ چهار کتاب با عنوان **آمدن‌نامه** در مآخذ کتابشناسی یافته‌ام که مشخصات آنها را در اینجا می‌آورم: یکی تاریخ تحریر ۸ رمضان ۱۲۵۰ هجری را دارد و مؤلف آن ناشناس است. این کتاب در صرف افعال فارسی به ترتیب حروف تهجی است و ترجمه اردو رانیز به همراه دارد، خط آن نستعلیق و ۷۶ صفحه است.^۶ دوم **آمدن‌نامه**، با تاریخ ۱۳۰۴ هـ/ ۱۸۸۷ م، در بیان مصدر و مضارع و افعال فارسی و غیره با ترجمه به زبان اردو، چاپ سنگی در بمبئی. سوم **آمدن سی لفظی در بیان مصدر، مضارع، صیغه‌ها**،

فعل، قواعد ضروریه، و غیره با ترجمه به زبان اردو، چاپ سنگی در لاهور. چهارم آمدن نامه صرف کبیر و صرف صغیر، قواعد افعال فارسی در ۲۴ صفحه، چاپ سنگی در لاهور.^۷ آموزگار فارسی کتابی است از احمد سلیم استاد شعبه فارسی سند یونیورسیتی حیدرآباد (پاکستان) در ۱۱۶ صفحه به قطع ۱۹×۲۵ جزو انتشارات خانه فرهنگ ایران در حیدرآباد سند، کتاب شامل دو باب است: باب اول شامل چهل درس است که مطالبی به زبان اردو و فارسی مقابل هم آمده... باب دوم شامل ده فصل است که فصل نهم و دهم آن درباره مصدر می باشد. فصل نهم: فهرست مصادر (مفرد) و مضارع به ترتیب الفبایی و فصل دهم: فهرست مصادر (مرکب) است.^۸ آیین فارسی کتابی است تألیف محمد عبداللطیف در دستور و انشای فارسی که در ۱۹۵۸ م در لاهور نشر یافته است.^۹

در ۱۲۶۸ ق/ ۱۸۵۴ م کتابی با عنوان **ابطال الضروره یا دستور پارسی** از نویسنده ای نامعلوم در دهلی انتشار یافت.^{۱۰} **احسن القواعد** تألیف محمد نجف علیخان مرادآبادی کتابی است به زبان اردو درباره دستور زبان فارسی که در ۱۲۷۴ ش. چاپ شده است. مؤلف که در بریلی کالج تدریس می کرد و در ۱۸۷۰ م مستعفی شده بود قبلاً قواعد فارسی را به روش سؤال و جواب نوشته بود. بعداً به درخواست مولوی محمد منیر و دیگر مدرّسین آن کالج بر آن اضافه کرد. این کتاب در نُه باب می باشد و نسخی از آن در کتابخانه های هند و پاکستان موجود است. خلاصه ای از این کتاب را مولوی تسخیر احمد شادمانی رامپوری به نام **أوجز القواعد** در ۱۳۳۵ خورشیدی در لاهور به چاپ رسانده است.^{۱۱} **ارمغان** از سید اشرف علی در دستور زبان فارسی چاپ شده است.^{۱۲} کتاب **ارمغان آصفی** تألیف محمد عبدالغنی خان متخلص به غنی در هشت جلد در آگره به چاپ رسیده است، نیز از لحاظ به کارگیری حروف فارسی و مصادر دارای اهمیت فراوان است. **اشرف القوانین** فارسی تألیف مولوی سید عبدالفتاح معروف به سید اشرف علی

گلشن آبادی است که در ۱۲۳۸ خورشیدی نگاشته شده و در ۱۲۵۵ در چاپخانه حیدری هند در ۱۰۴ صفحه به چاپ رسیده است. هرچند که این کتاب به تقلید از کتابهای قبلی است و ابتکار خاصی در آن به نظر نمی‌رسد، ولی از آنجا که تلاش شده موضوعات مختلف دستوری در آن جمع آید، در بین کتابهای دستوری شبه قاره از اهمیت فراوانی برخوردار است.^{۱۳} **اصول بوجسته** تألیف سید محمد عبدالحق طالب پوری مرشد آبادی که در ۱۲۶۴ ش. در کانپور به چاپ رسیده است نیز یکی دیگر از کتابهای دستور فارسی شبه قاره به شمار می‌رود.^{۱۴} **اصول عجیبه** از محمد جمال الدین خان صاحب در صرف افعال فارسی به زبان اردو، شامل مقدمه و سه فصل و خاتمه در ۱۲۷۰ ه. در کانپور در ۴۴ صفحه چاپ سنگی شده است و ناقص الآخر می‌باشد.^{۱۵} **اضافت** رساله‌ای است درباره‌ی اضافت و نسبت از مؤلفی ناشناس که در قرن ۱۳ به خط نستعلیق در ۱۶ صفحه نوشته شده است.^{۱۶} **الف بی نی** رساله‌ای است که در ۱۳۰۲ ه. در حروف مفردة تهجی به خط نسخ عربی و به خط نستعلیق فارسی نوشته و به صورت چاپ سنگی در بمبئی در ۸ صفحه منتشر شده است و آن منقسم به چهل قسمت است.^{۱۷}

الف کثرت از مؤلفی نامعلوم در لکهنو در ۱۶ صفحه نوشته شده است.^{۱۸} **بحر الفوائد** در قواعد علم نحو فارسی تألیف منصور علی (نسخه‌ای از آن در کتابخانه دکتر خانلری موجود است) در ۱۲۲۳ ق تألیف شده است.^{۱۹} کتاب **بحر الفوائد** دیگری که تألیف شیخ حیدر است در ۱۳۱۲ ق در ۹۰ صفحه در دکن منتشر گردیده.^{۲۰}

بدیع الصرف، از محمد حسین تمنا به خط نستعلیق، در ۱۲۶۶ ظهراً از روی چاپ مطبع کشن راج به تصحیح مؤلف و حاجی محمدالدین حیران در ۱۱۴ صفحه در مدراس تحریر شده است.^{۲۰} **بدیع الصرف** دیگری تألیف کاووس خان در ۱۸۴۸ م. در مدراس در ۴۹ صفحه نوشته شده است.^{۲۱} **بهار علوم** به صورت منظوم از منشی

میندو لال زار مشتمل بر قواعد زبان فارسی، اسمای حروف و تفصیل زبان فارسی و... در ۱۲۷۵ هـ. در لکهنو در ۸۸ صفحه چاپ سنگی شده است.^{۲۲} در ۱۹۵۵ م کتابی با عنوان [پاک ترجمه فارسی با دستور زبان پاک] ترجمه فارسی مع گرامر تألیف نذرشامی در لاهور چاپ شد.^{۲۳} *ناج القواعد* از محمد تاج الدین متخلص به بهجت در ۲۲ جمادی الاول ۱۲۹۹ هـ/مارس ۱۸۸۲ م به خط مؤلف و نستعلیق در ۵۳ صفحه نوشته شده است.^{۲۴} *تحفة العجم* در قواعد زبان فارسی تألیف شاه سیدحسین حقیقت در ۲۷ شوال ۱۲۱۲ هجری شروع و در سلخ محرم ۱۲۱۳ خاتمه یافته است. این کتاب شامل مباحثی درباره زبان فارسی و مطالب دستوری مفصل با تکیه بر اصول آواشناسی و ۸ صفحه فهرست توصیفی مطالب در ۱۲۱ برگ نوشته شده است.^{۲۵} *تحفة المصادر* از مؤلفی نامعلوم در ۱۸۷۸ در ۲۲ صفحه (۳۲ ص؟) در فتح گره چاپ شده است.^{۲۶} *تحقیق القوانین* تألیف حاجی محمد متخلص به حیران کتاب دستور دیگری است که در سال ۱۲۲۵ خورشیدی به اتمام رسیده و در سال ۱۲۵۵ در بمبئی به چاپ رسیده است. *تحقیق القوانین* در ادبیات فارسی از اهمیت خاصی برخوردار است و یکی از کتابهای اساسی تلقی می گردد و دارای جنبه علمی است.^{۲۷} کتاب *ترجمه و دستور فارسی برای دانشکده*، کالج پرشین ترانسلیشن ایند گرامر، تألیف پرفسور علم الدین سالک و عبدالعزیز چاپ لاهور یکی از کتابهای دستوری مورد استفاده دانشگاههای پاکستان است.^{۲۸} *تشریح الحروف* (منظوم) از مؤلفی نامعلوم در ۲۴ ذی الحجه ۱۲۶۹ در کانپور و در ۱۸۵۱ م در لکهنو در ۱۶ صفحه چاپ سنگی شده است.^{۲۹} *تعلیم الصبیان* با مؤلفی نامشخص در ۱۸۴۵ م در مرشدآباد منتشر شده است.^{۳۰} *جامع الفوائد* از نوازش علی خان شیدا در ۱۱۸۵ هـ در دستور زبان فارسی در یک مقدمه و پنج فایده و سپس سه قانون و یک خاتمه نوشته شده، همچنین نسخه ای تحریر ۲۷ ربیع الثانی ۱۲۷۰ هـ به خط نستعلیق میرحسام الدین در ۹۴ صفحه و نسخه ای دیگر متعلق به قرن ۱۳ هـ با نستعلیق

ابن صاحب در ۱۰۸ صفحه و دستنوشته دیگری به خط نستعلیق در ۹۰ صفحه وجود دارد.^{۳۱} **جامع القواعد** تألیف شمس العلماء مولوی محمدحسین آزاد به زبان اردو یکی از مهمترین و معروفترین کتابهای دستور زبان فارسی در شبه قاره است که در ۱۲۶۴ خورشیدی در ۲۷۱ صفحه در لاهور پاکستان به چاپ رسیده است... کتاب تحت تأثیر دسترنویسی عربی است.^{۳۲} **جامع القوانین** از مؤلفی نامعلوم در ۱۸۳۹ در کلکته چاپ شده است.^{۳۳}

در میان کتابهای قدیمی دستور زبان فارسی کتابی به نام **جوهر التریب** به چشم می‌خورد که در سال ۱۱۹۸ خورشیدی به اتمام رسیده و در سال ۱۳۴۷ شمسی در لاهور به چاپ رسیده است. **جوهر التریب** به شعر است... درمورد این کتاب لازم به تذکر است که قیود شعری و اوزان به مؤلف اجازه نداده است که موضوعات دستوری را آن‌طور که باید و شاید توضیح دهد.^{۳۴} البته **جوهر التریب** منظوم دیگری از سیوارام بریلوی ثم شاهجهانپوری تألیف در ۱۲۳۵ هـ/ ۲۰-۱۸۱۹ م وجود دارد که از کتابی به نام **دلیل التریب** خلاصه شده است.

جوهر التریب شامل عناوین: تعریف کلمه و کلام و تقسیم آن، در بیان معانی حروف معانی، بیان حروف عطف استثنا و استدراک و تشبیه و استفهام و شرط و علت و نداء، بحث اسما و ضمائر، اسمای اشاره و اقسام عبارت در ۳۷۵ بیت است. نسخه‌ای از آن به تاریخ ذیحجه ۱۲۷۴ هـ در ۲۴ صفحه و نسخه دیگری به تاریخ ۱۸۷۱ م در نولکشور در کانپور در ۳۶ صفحه به صورت سنگی چاپ شده است. شرح **جواهر التریب** تألیف و شرح شیخ حیدرعلی ابن شجاع‌الدین محمدلطیف‌پوری به صورتهای نسخ خطی و چاپ سنگی در کتابخانه‌های گنج‌بخش پاکستان و کلکته و لکهنو و کانپور وجود دارد. نسخه خطی کتابخانه گنج‌بخش به شماره ۴۹۰/ ۸۸۳ در ۶۶ ورق و ۱۳۱ صفحه می‌باشد. این نسخه در

موضوع «دستور زبان و آیین جمله‌بندی زبان فارسی» است... تقسیمات شوح **جواهرالترکیب** براساس «باب» و «فصل» است: «باب اول در بحث حرف، باب دوم در بحث اسم، باب سیوم در بحث مرکبات ناقص، باب چهارم در بحث فعل و جمله بسیطه، باب پنجم در جمله‌های مرکب و عبارت» و هر باب بر چند فصل است.^{۳۵}

جواهرالحروف، از تیک چند بهار در رجب ۱۲۶۷ هـ. چاپ سنگی شده است. این رساله‌ای است در بیان حروف فارسی... که مؤلف در اثنای تألیف کتاب **بهار عجم** و بعضی از شروح **سکندرنامه** و **قصاید اوحدالدین انوری** و **قصاید محمد عرفی** و کتاب **گلستان** و **حواشی قصاید حسین ثنائی** و **قرآن استنباط** و استخراج نموده است. کتاب در یک مقدمه و دو باب است. مقدمه در حروفی که در فارسی نیامده. باب ۱- حروف مفردة. باب ۲- حروف مرکبه. نسخه‌ای چاپی از آن در کانپور در ۱۰۰ صفحه موجود است.^{۳۶} کتاب دیگر دستور فارسی به نام **چارچمن قانون** از غلام محی‌الدین نحیف است که در ۲۳ رجب ۱۲۶۵ هـ. تحریر شده و شامل چهارچمن است: ۱- قواعد وضوابط صرف. ۲- قواعد و ضوابط نحو. ۳- بیان «علم». ۴- علم بدیع. کتاب در ۸۶ صفحه است و اصل آن در ۱۲۵۸ هـ. نوشته شده است همچنین این کتاب در ربیع‌الثانی ۱۲۶۶ هـ. در مدراس با تصحیح مصنف در ۱۱۲+۴ صفحه به چاپ دوم رسیده است.^{۳۷} کتاب **چهار شربت** تألیف میرزا محمدحسن قتیل بیشتر درباره عروض و بلاغت است ولی دارای بحثهای دستوری نیز هست. این کتاب در سال ۱۲۶۶ خورشیدی ۱۸۸۷ م در ۱۱۲ صفحه در لکهنو چاپ شده است.^{۳۸} **چهار گلزار** از نثاری (=مولوی نثارعلی) در هزار و دویست اندی تألیف شده است و شامل چهار گلزار بدین شرح است: گلزار درباره دستور است مشتمل بر پنج گل: ۱- تقسیم اسمای حروف تهجی و تفصیل زبان فارسی. ۲- اقسام افعال و اسمای حرکات و سکانات. ۳- تشریح انواع حروف مفردة و مرکبه.

۴- تقسیم‌افزافت. ۵- تفسیر اماله و ترخیم وقاعدۀ متفرقات. گلزارهای دیگر درباره صنایع لفظی و معنوی و عروض و قافیه و تشبیه و استعاره و بحث درباره شعر است. نسخ خطی و چاپی از این کتاب در کتابخانه‌های پاکستان و هند بویژه سه نسخه در کانپور موجود است.^{۴۱} حروف نهجی از مؤلفی نامعلوم در ۱۸۳۷م در کلکته تألیف شده است.^{۴۲} همچنین کتاب خودآموز فارسی از آصفه زمانی (۲۲ مارس ۱۹۴۵-) در لکهنو چاپ شده است.^{۴۳} در ۱۸۲۸ دستور زبان فارسی به صورت پرسش و پاسخ تألیف عطاءالله در کلکته^{۴۴} و در ۱۸۷۴ کتاب دریای عقل که بحث درباره فعل در زبان فارسی است توسط کانکا پرشاد ابن دولچند در ۳۷ صفحه در لکهنو چاپ شد.^{۴۵} در ۱۸۷۴ دستور فارسی تألیف محمد عبدالله بلگرامی در لکهنو^{۴۶} و دستور پارسی آموز تألیف عیدالله ابن امین‌الدین احمد سهروردی در ۱۸۷۷ در ۸۵ صفحه در لکهنو و اگره به چاپ رسید. این کتاب شامل: ۱- علم حروف و قواعد املاء، ۲- اجزاء جمله و اسلوب ترکیب جمل، ۳- علم سخن پارسی، ۴- عروض و قوافی، ۵- علم بلاغت است و در پنج جزء می باشد (از یادداشت‌های مجتبی مینوی)^{۴۷}. دستور صرف و نحو فارسی تألیف S.B. Baria^{۴۸} در ۱۸۸۱ در بمبئی و دستور زبان فارسی تألیف الله بخش بن محمد شاه در ۱۸۹۴ در کراچی چاپ شد.^{۴۹} کتاب Higher Persian Grammar از مهمترین و ضخیم‌ترین کتابهای دستور زبان فارسی است که یک انگلیسی زبان به نام دی. سی. فیلوت D.C. Phillot آن را در ۹۳۷ (۹۴۹ ص) صفحه برای کسانی نگاشت که می‌خواستند دستور زبان فارسی را به زبان انگلیسی یاد بگیرند. درین کتاب که در سال ۱۲۹۸ شمسی ۱۹۱۹م در کلکته به چاپ رسیده است جوانب مختلف دستوری به طور مفصل مورد بحث قرار گرفته است.^{۵۰} دستور فارسی، تألیف جلال‌الدین احمد جعفری رئیس در ۱۹۲۴م در دو جزء به زبان اردو در الله‌آباد^{۵۱} و دیو عجم، تألیف اصغر علی روحی در ۱۹۳۶ در لاهور چاپ شد. کتاب اخیر

درباره معانی و بیان و بدیع است و چند بحث مختصر هم در دستور زبان فارسی دارد.^{۵۰}

در ۱۹۴۹ دستور فارسی، تألیف ظهورالدین احمد توسط ناشر ملک نذیر احمد در لاهور و در همین سال دستور فارسی، تألیف محمد عبدالله توسط ناشر فرمان علی در لاهور^{۵۱} و در ۱۹۵۷ دستور زبان فارسی تألیف شمس الدین احمد جان (۱۹۳۱ -) در سرینگر به زبان اردو^{۵۲} و در ۱۹۵۷ دستور فارسی، تألیف ظهورالدین احمد، ناشر: یونیورسیتی بک ایجنسی در لاهور و ۱۹۵۸ و ۱۹۵۹ کتاب دستور و انشای فارسی گلوب، تألیف منظور حسین ملک در لاهور چاپ شد^{۵۳}. دستور فارسی، تألیف مجیب الرحمان (۱۹۱۷ -) در ۱۹۶۰ به زبان انگلیسی در کلکته و دستور زبان فارسی تألیف محمد منصور عالم (سوم ژانویه ۱۹۴۹ -) در ۱۹۷۲ در هند و دستور زبان فارسی تألیف محمد طارقی (۱۹۴۳ -) در ۱۹۷۶ در هند چاپ شد^{۵۴}. «در بیان علم صرف و نحو»، باب نهم از مطلع العلوم و مجمع الفنون، تألیف واجد علیخان در ۱۲۸۳ چاپ دوم در لکهنو (ص ۱۵۹-۱۶۷) چاپ شده است^{۵۵}. کتاب دیگر دستور زبان فارسی A Grammar of the Persian Language تألیف ایم لمسدن استاد عربی و فارسی دانشکده فورت ویلیام بنگال است که در ۱۱۸۹ شمسی به زبان انگلیسی نوشته و در کلکته به چاپ رسانده است. این کتاب در تاریخ دستورنویسی زبان فارسی از اهمیت زیادی برخوردار است^{۵۶}.

کتاب دیگر دستور سخن، تألیف محمد تقی الملّقب به کمال الدین المتخلص به سنجر ایرانی است که در ۲۰ ذیحجه ۱۲۹۶ هـ چاپ سنگی شده است. مؤلف کتاب از ایران برای سیر به حیدرآباد دکن آمده بود و همانجا این کتاب را تألیف کرد. دستور سخن دارای مقدمه و چهارده «دستور» است. مقدمه در بیان معنی پارسی و انواع آن است و مباحث دیگر آن شامل: ۱- چگونگی اصطلاح پارسی. ۲- تعداد حروف تهجی، آن چنان که پارسیان بدان تکلم کنند. ۳- تفرقه

دال و ذال. ۴- کلمه و کلام و مصدر و مشتق و جامد و علامت مصدر...
 ۵- علامتهای هریک از صیغه‌های ماضی و مضارع، اسم فاعل و اسم مفعول...
 ۶- جواز تبدیل هریک از حروف بیست و چهار گانه به حروف دیگر ۱۴- چگونگی املا می‌باشد. این کتاب در حیدرآباد دکن با تقریظ سیدعلی شوشتری در ۸۴ صفحه چاپ سنگی شده است.^{۵۷} **دستور عجم**، تألیف مولوی سید محمد مبین نقوی در سال ۱۲۹۸ خورشیدی نگاشته شده و در سال ۱۳۰۴ در شهر الله‌آباد به چاپ رسیده است. کتاب به زبان اردو است و مؤلف کوشیده است که در نگارش **دستور عجم** از فصحا و علمای ایران سند بیاورد. کتاب دیگری به نام **دستور عجم** در ۱۳۲۹ خورشیدی در لاهور به زبان اردو چاپ شده است، همچنین ایم امین با همکاری میرغلام دستگیر کتابی به زبان اردو و نیز به نام **دستور عجم** در ۳۲۶ صفحه نوشته که سال چاپ آن مشخص نیست ولی در لاهور به‌زبور طبع آراسته شده است.^{۵۸}
دستورنامه فارسی، از حکیم حسین شریف حکمی بنگلوری در ۱۳۱۰ هـ. تألیف شده است. کتاب شامل مقدمه معنی، قانون و مناسبت مابین معنی لغوی و اصطلاحی آن، وجه تسمیه کتاب دستورنامه فارسی، زبان یعنی سخن کی ضرورت، اسم، ضمیر، مصدر، فعل و غیره. دستور زبان فارسی است به زبان اردو، این کتاب در ۱۳۱۸ با تقریظ شبلی نعمانی در ۲۰+۲۹۲ صفحه در دهلی به صورت سنگی چاپ شده است.^{۵۹} **دستور زبان فارسی**، تألیف مولوی عبدالله در ۱۳۱۷ خورشیدی به زبان اردو و **دستور فارسی**، تألیف غیاث احمد ابوالبشر دبیر زبان فارسی به زبان اردو در ۱۳۴۵ خورشیدی در ۲۵۰ صفحه در شهر پشاور چاپ شده است.^{۶۰}
دافع الاغلاط از مؤلفی نامعلوم، در ۴۴ صفحه در لکهنو تألیف شده^{۶۱}، و **دبیر پارسی**، تألیف پندت هنسراج کوریال به زبان اردو نوشته شده و در آن سعی شده است که دستور فارسی به‌زبانی ساده به‌علاقه‌مندان یاد داده شود.^{۶۲} **دستور الفرس** هم رساله‌ای است دستوری از عبدالواسع هانسوی که در مقدمه قوانین دستگیری

از این کتاب نام رفته است.^{۶۳} همچنین در فهرست نسخ خطی کتابخانه‌های پاکستان و فهرست نسخه‌های خطی فارسی از چند دستور زبان فارسی (= قواعد فارسی) از مؤلفانی ناشناس نام برده شده است.^{۶۴} چند کتاب دستور زبان فارسی در سالهای اخیر در هند تألیف و ترجمه شده است که اشاره‌ای به آنها هم خالی از فایده نیست از جمله می‌توان از دستور زبان فارسی (به زبان گجراتی برای دانش آموزان و دانشجویان گجراتی) از احمد حسین قریشی (۱۹۲۲ -) در چند جلد، چاپ احمد آباد و دستور زبان فارسی به زبان گجراتی از شمیم احمد انصاری (۱۹۳۷ -) و دستور فارسی - گجراتی محمود حسین صدیقی (۱۹۴۷ -) و ترجمه دستور زبان فارسی دکتر خانلری به زبان اردو توسط نرگس جهان (۱۹۴۴ -) و دستور زبان فارسی ، به زبان گجراتی الله بخش شیخ (۱۹۳۲ -) نام برد.^{۶۵} همچنین خواجه عبدالحمید عرفانی دستور زبان فارسی به اردو نوشته است.^{۶۶} مقاله‌ای با عنوان «ذال معجمه فارسی مین؟» از شوکت سبزواری در مجله اقبال ، جلد ۵، شماره ۴ صفحه ۱ تا ۳۲ به زبان اردو منتشر شده است.^{۶۷} راشد الصبیان ، توسط شیخ احمد در ۱۰۵۶ هـ / ۱۶۴۶ م تألیف شده است. این کتاب در دستور زبان فارسی و به نظم است. در پایان کتاب آمده:

این رساله راشد الصبیان بنام از فقیر شیخ احمد شد تمام...^{۶۸}

راهنمای ترجمه و دستور زبان فارسی تألیف محمد مبشر جلالی (۱۹۳۲ -) در دو جلد، چاپ بریلی (جزوه درسی) و راهنمای ترجمه و قواعد فارسی (در سه جلد) از عبدالقیوم (۱۹۳۹ -) نیز در هند چاپ شده است.^{۶۹} رساله الف کثرت (منظوم) در بیان الف کثرت و انواع اضافت با آغاز:

الف کثرت فاعل و مصدر قسم اتصال و عطف و تحسین کلم

در ۱۲۲۷ هـ. در ۱۶ صفحه در کانپور به زیور طبع آراسته شده است.^{۷۰} رساله‌ای در نحو با مؤلفی نامعلوم در ۱۶ صفحه در ایندور تألیف شده است.^{۷۱} کتاب دستور

دیگری که در شبه قاره مورد توجه علما و دانشمندان است به نام رساله عبدالواسع شهرت دارد که مؤلف آن میرعبدالواسع هانسوی آن را در سال ۱۲۵۸ هجری شمسی در چاپخانه نویل (Nevil) به چاپ رسانده است. این کتاب دارای فصلی در باب صنایع شعری نیز هست... مؤلف مطالب این کتاب را از کتب فرهنگ و شروح (که اسامی آنها در مقدمه آمده) انتخاب نموده و بعضی از طرف خود بر آن افزوده، کتاب در یک مقدمه و سه باب و خاتمه تقسیم شده است... نسخه‌های خطی و چاپ سنگی زیادی از این کتاب در کتابخانه‌ها موجود است.^{۷۲}

رساله علم النحو از مؤلفی نامعلوم در کلکته در ۱۸۳۶ تألیف شد. این رساله در واقع مجموعه پنج دستور به زبان فارسی است که در یک جلد مدون شده است.^{۷۳}

رساله قواعد فارسی، تألیف مولانا ابوالحسن فریدآبادی موضوعات دستوری فارسی را در مرحله ابتدایی آن یاد می‌دهد و در ۱۲۶۹ خورشیدی در لکهنو طبع گردیده است.^{۷۴} رساله مختصر القواعد، تألیف سیتاراما در ۱۸۸۰ در ۳۲ صفحه در لکهنو تألیف شد.^{۷۵} رساله نحو فارسی تألیف مولانا امام بخش متخلص به صهبایی که در سال ۱۲۵۶ خورشیدی / ۱۸۸۰ م. در کانپور به چاپ رسیده بیشتر دارای مبحث‌های دستوری است. این رساله ۸۱ صفحه دارد.^{۷۶} زبدة القوانین، تألیف ادوارد سل (Seel) در ۱۹۱۰ در ۶۰ صفحه در مدراس به چاپ نهم رسیده است.^{۷۷}

یکی دیگر از مهمترین کتابهای دستور که به زبان اردو نوشته شده و جنبه علمی دارد سراج القواعد، تألیف شیخ سراج‌الدین آذر است که موضوعات مختلف دستور فارسی در آن گنجانده شده است.

این کتاب بحثهایی درباره صنایع شعری، علم العروض و بحور و ارکان آن را نیز داراست. تعداد صفحات کتاب ۵۸۶ است و رای گلاب سنگه آن را در سال ۱۹۳۳ میلادی به چاپ رسانده است.^{۷۸} قدیمی‌ترین کتاب مستقل دستور زبان فارسی در شبه قاره شجرة الامانی تألیف میرزا محمد حسن قتیل (در گذشته ۱۲۳۳ یا

۱۲۴۰ هـ.ق.) است، که در سال ۱۱۷۱ خورشیدی نگاشته شده است. این کتاب در سال ۱۲۵۰ در سرای معالیخان هند به کوشش لاله رادهی لال صاحب در ۲۴ صفحه به چاپ رسیده است...^{۷۹} سه کتاب در کتابخانه گنج بخش پاکستان وجود دارد که در ضمن آنها مباحث دستوری طرح شده است: یکی شرح مثنوی حقیقت است که در قرن ۱۲ قمری شیخ یحیی کنجاهی () آنرا شرح کرده و به شماره ۸۹۰/۹۵۴ در فهرست مذکور آمده و دارای ۱۷۹ ورق و ۳۵۸ صفحه است و دیگر شرح مثنوی مولوی با شارح نامشخص، به شماره ۸۹۰/۹۳۵ در ۳۱۵ ورق و ۶۲۹ صفحه که تاریخ قرن ۱۲ قمری را دارد و سومی شرح نصاب صبیان با شارح نامعلوم نوشته قرن ۱۳ قمری به شماره ۸۹۰/۹۳۶ می باشد.^{۸۰} کتاب صرف پارسی = صرف زبان فارسی یا مخزن قانون از سید محمد مخدوم به خط نستعلیق در ۱۷ صفحه که تاریخ تحریر ۱۰ صفر ۱۲۰۰ هـ. () را دارد نیز یکی دیگر از رساله های دستوری در شبه قاره است.^{۸۱}

همچنین از یک کتاب دیگر با عنوان صرف زبان فارسی که دارای دونسخه می باشد در فهرست نسخه های خطی فارسی سخن رفته است، همینطور از صرف و نحو متعلق به محمد حیات^{۸۲}. کتاب دیگر صرف و نحو فارسی، تألیف امیرحیدر حسینی بلگرامی است که در سال ۱۱۷۹ خورشیدی نگاشته شده و در سال ۱۲۳۲ خورشیدی در ۸۶ صفحه به چاپ رسیده است. این کتاب نسبت به شجرة الامانی مباحث دستوری را مفصّلتر و واضحتر در خود گنجانده است.^{۸۳} صرف مصادر تألیف مؤلفی نامعلوم در ۱۸۴۹ در باربلی تألیف شده است.^{۸۴} صفوة المصادر، تألیف محمد مصطفی ابن محمد روشن (در باره مصادر) در سلخ صفر ۱۲۰۰ به خط نستعلیق در ۱۵ صفحه تحریر شد و در ۱۲۹۵ قمری در کانپور به چاپ رسید.^{۸۵} صفوة المصادر دیگری تألیف مؤلفی نامشخص در ۲۲ صفحه در لکهنو تألیف شده است.^{۸۶} ضوابط فارسی، تألیف عبدالحق دهلوی در ۱۸۶۹ در ۸۱ صفحه تألیف

شد. این کتاب صرف و نحو فارسی به اردو می‌باشد.^{۸۷} عزیزالمصادر، تألیف محمد عبدالعزیز در ۱۸۷۷ در ۲۴ صفحه در لکهنو تألیف شد.^{۸۸} عین الفوائد، تألیف عین‌الدین بن علی در ۱۳۱۵ ق/ ۱۸۹۹ م. در ۶۴ صفحه در بمبئی نوشته شد.^{۸۹} فارسی زبان کا آسان فاعده، تألیف مولانا مشتاق احمد چرتپاولی، دستور زبان فارسی به اردو می‌باشد که به خط محمد نذیر منیر در ۴۸ صفحه در ملتان چاپ سنگی شده است.^{۹۰} فزه فارسی که صورت الفبایی افعال فارسی و تألیف محمد عبدالحکیم مولوی است در ۱۸۷۶ در ۵۸ صفحه در میرتپه تألیف شده است.^{۹۱} قواعد فارسی مستقی به «هفت گل»، به شعر فارسی، تألیف کامتا پرشاد در ۱۷۸۹ در ۲۳ صفحه در لکهنو.^{۹۲} و کتاب قواعد فارسی دیگری با نویسندگی نامشخص در ۱۸۱۹ در کلکته و رساله دیگری تحت عنوان قواعد المبتدی با مؤلفی نامعلوم در ۱۸۲۵ در ۹۲ صفحه در کلکته نوشته شده است.^{۹۳} قواعد فارسی، تألیف روشن علی در ۱۸۲۸ در ۵۱ صفحه در کلکته.^{۹۴} و قوانین صرف از نویسندگی نامعلوم در ۱۸۴۵ در کلکته.^{۹۵} و قواعد صرف فارسی درباره بعضی قواعد حرف فارسی در نومبر ۱۸۴۶ در دهلی به اهتمام عبدالعزیز نورالدین احمد لکهنوی چاپ سنگی شد.^{۹۶} قواعد حسینی از مؤلفی نامشخص در ۱۸۵۵ به زبان اردو در ۱۷۶ صفحه.^{۹۷} و قواعد فارسی، تحریر ۱۱۴۷ ه. از نگارنده‌ای نامعلوم، درباره اسم و فعل و حرف به خط نستعلیق میرابوالفتح حسینی در فهرستها آمده است کتاب اخیر تحریرهای چندی دارد.^{۹۸} قواعد فارسی، تألیف روشن علی جونپوری که قبل از ۱۱۹۵ ه. تحریر شده، از آن نسخه‌های متعدد خطی و چاپی در دست است. این کتاب مشتمل بر مقدمه و ابواب یازده گانه و خاتمه است. مقدمه در بیان مفردات حروف تہجی و بعضی قواعد مرکبات و حقیقت مصدر و مشتقات سوای صیغه مضارع، ابواب یازده گانه در بیان مصادر و اشتقاقات صیغه مضارع و حقیقت لازم و متعدی و امثله آن می‌باشد.^{۹۹} کتاب دیگری تحت عنوان قواعد فارسی، به خط نستعلیق

در ۶۲ صفحه ۱۱ سطری، مشتمل بر مقدمه و ابواب یازده گانه و خاتمه در ۱۲۴۳ هجری تحریر شد. مقدمه در بیان مفردات حروف تهجی و بعضی قواعد مرکبات است.^{۱۰۰} کتاب دیگری نیز به نام **قواعد فارسی البته** به زبان اردو در سال ۱۲۶۰ خورشیدی در امرتسر چاپ شد که مؤلف آن حافظ عبدالرحمن، دبیر دبیرستان دولتی کوهات پاکستان است.^{۱۰۱} **قوانین دستگیری** تألیف غلام دستگیرین غلامحسین بن محمد حبیب الله در مدت ده، دوازده سال در شهر حیدرآباد دکن به سال ۱۲۶۵ هجری قمری از روی ۴۸ کتاب که نام آنها را به عنوان مآخذ و منابع در دیباچه آورده نگاشته است. کتاب در هشت باب و در دو جلد است. مؤلف **قوانین دستگیری** درین کتاب علاوه بر موضوعات دستوری، به فن بلاغت، و فصاحت و معانی نیز پرداخته است و از این نظر جزء کتابهای مهم این فن نیز به شمار می رود.

این کتاب به صورت چاپ سنگی در ۱۲۷۱ هجری هم منتشر شده است.^{۱۰۲} **قواعد فارسی**، تألیف عبدالواسع هانسوی، به خط نستعلیق عبدالمجیدخان در ۹۶ صفحه تحریر شده ۱۳ هـ. به صورت موریانه خورده موجود است.^{۱۰۳} **فند پارسی**، یکی از معروفترین کتابهای دستور فارسی است که در سال ۱۳۰۱ خورشیدی ۱۹۲۲ م به زبان فارسی در بمبئی به چاپ رسیده است. مؤلف آن سیف الدین محمود محلاتی است. این کتاب در هفت باب، جمعاً ۳۲؛ صفحه می باشد.^{۱۰۴} **قواعد فارسی**، تألیف شیخ ظهیرالدین در سال ۱۳۳۱ خورشیدی برای چهارمین بار در لاهور طبع گردیده است.^{۱۰۵} **فانون جدولی**، دستور زبان است در جدولی که نسخه خطی آن در پاکستان موجود است.^{۱۰۶} **قواعد اضافت و غیره**، به ردیف ۱۲ به صورت شکسته نستعلیق، با نویسنده ای نامعلوم، در ۸ صفحه ۱۵ سطری در کتابخانه ندوة العلماء لکهنو موجود است.^{۱۰۷} **قواعد ضوابط زبان فارسی**، تألیف عبدالرشیدخان بن غفار، و **قواعد** میرحسین علی لدنی در کلکته به رشته تحریر

در آمده است^{۱۰۸}

گرامر فارسی به صورت پرسش و پاسخ ، تألیف عطاءالله در ۱۲۴۴ قمری در کلکته و **گرامر فارسی** ، تألیف عبدالواسع حسینی ، در ۱۳۱۳ قمری در ۶۸ صفحه در لکهنو چاپ شده است^{۱۰۹} . Persian Grammar به انگلیسی و فارسی ، تألیف امیرعلی المشهدی تخلصاً والچشتی ، در ۱۲۹۷ هـ / ۱۸۸۰ م . بدون صفحه عنوان چاپ دوم در ۳۴۲ صفحه در احمدآباد به صورت چاپ سنگی منتشر شد^{۱۱۰} .

کتاب The Universal Anglo Persian Grammar تألیف سیدعبدالطیف ، در دویخش انگلیسی و فارسی در سال ۱۲۶۶ خورشیدی ۱۸۸۷ م در بمبئی به چاپ رسیده و اولین کتاب دستور فارسی در شبه قاره و ایران است که کلمات زبان را به سبک دستورنویسی انگلیسی به هشت بخش تقسیم بندی کرده است . همچنین بحثهای دستوری این کتاب ، نسبت به کتابهای دیگر آن زمان جدیدتر و علمی تر است^{۱۱۱} . نسخه ای خطی به شماره ۱۸۷۳ با عنوان **گرامر (صرف ونحو)** در کتابخانه تعلق آباد همدردنگر دهلی نیز موجود است که خود آن را ملاحظه کرده ام . گلین اکبر ، تألیف محمدعثمان قیس ولد حافظ غلام شاه که در ذی الحجه ۱۲۶۶ هجری نگاشته شده است مشتمل بر دو گلین است . گلین اول مشتمل بر دو غنچه : ۱- در تحقیق زبان فارسی و معنی استعمال حروف تهجی . ۲- در تشریح علم صرف و نحو فارسی . گلین دوم - مشتمل بر چهارشکوفه : ۱- در ترکیب اسم با امر . ۲- در بیان اضافت . ۳- در تفصیل حروفی که فک اضافت از آن گردیده . ۴- مشتمل بر چند فواید و خاتمه کتاب . این کتاب به اهتمام فقیر مسیح الزمان در یکم شوال ۱۲۷۰ هجری ، در ۶۹ صفحه به صورت سنگی چاپ شده است . همچنین **گلزار دبستان کامل** ، در دو قسمت : ۱- دستور زبان . ۲- ۶۲ حکایت و نصیحت در مارچ ۱۹۳۲ م . یک بار در لکهنو در ۸ صفحه و دیگر بار در کراچی در ۴۰ صفحه چاپ سنگی شده است^{۱۱۲} . **گلشن فیض** به صورت منظوم با

نویسنده‌ای نامشخص نیز یکی دیگر از کتابهای دستوری تألیف شده در شبه قاره است.^{۱۱۳} یکی دیگر از کتابهای مهم دستور زبان فارسی شبه قاره کتابی است به نام **لسان العجم** که در ۱۲۷۸ خورشیدی / ۱۳۱۷ ق در بمبئی چاپ شده و دارای ۱۷۰ صفحه است. مؤلف این کتاب میرزا حسن بن محمد تقی طالقانی است. در آغاز کتاب بحث مختصری درباره حروف مصوت و صامت صورت گرفته که البته کامل نیست ولی چون تا آن زمان کسی به این موضوع نپرداخته، در میان کتابهای قدیمی دستور دارای اهمیت است.

البته ذکر این نکته لازم است که **لسان العجم** به نام ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳) و مخبرالدوله وزیر علوم علیقلی خان، در یک مقدمه و چهار (دو) باب و خاتمه، در ۲۲ ذیقعد ۱۳۰۱ به انجام رسانده و در ۱۳۰۵ در تهران برای اولین بار چاپ شده است.^{۱۱۴} **مبادی فارسی**، از اسماعیل فرزند خلیل مناستری، در دو قسمت و یک خاتمه: ۱- دستور زبان فارسی، ۲- دستور شعر. خاتمه در صنایع شعری. نسخه خطی آن در دارالکتب قاهره موجود است.^{۱۱۵} **مجموعه آمدن نامه**، از نویسنده‌ای نامعلوم در کلکته (نوشته شده است)^{۱۱۶} **مجموعه مفید**، تألیف منشی نظام‌الدین، در ۱۸۶۰ م. در بمبئی چاپ شده است.^{۱۱۷} **مختصر القواعد** هم از نویسنده‌ای نامشخص یکی دیگر از کتابهای دستوری چاپ هند است.^{۱۱۸} **مخزن الفوائد**، تألیف محمد فایق (م. ۱۲۴۱ هـ) می‌باشد. وی این کتاب را به اصرار پسرش عبدالاحد در ۱۲۲۵ هـ / ۱۸۱۰ م. تألیف کرده و سپس به روزگار نواب سعادت علی خان بهادر مبارز جنگ در ۱۲۲۸ هـ / ۱۸۱۳ م. پاکنویسی کرده است. کتاب در یک مقدمه و دوازده باب است. مقدمه در بعضی اصول و قوانین زبانها. ابواب: ۱- حروف تهجی و معانی و تبدیل آنها. ۲- قوانین صرف فارسی. ۳- صرف فارسی. ۴- نحو فارسی بابهای دیگر در موضوعات مختلف چون صنایع و بدایع کلام فارسی، عروض، قافیه، تاریخ و لغز و اصطلاحات علم

موسیقی و نجوم و موارد دیگر است...^{۱۱۹}. مخزن قانون ، از سیدمخدوم دایم ،
تحریر احتمالاً اوایل قرن ۱۳ هـ. در ۱۰۴ صفحه کتاب دستوری دیگر چاپ پاکستان
است.^{۱۲۰}

مصادر فارسی ، با نویسنده‌ای نامعلوم در ۱۸۸۲ م. در ۳۱ صفحه در لکهنو ،
و مصدرالافعال ، تألیف سید اشرف علی گلشن آبادی در ۱۸۷۰ در بمبئی چاپ شده
است.^{۱۲۱} مصدر فیوض ، تألیف نذیرالدین حسن شائق قرشی هاشمی اویسی ، شامل:
مقدمه و سه باب: مقدمه در بیان اصلاحات قواعد. باب ۱- در ذکر الفاظ مفرد.
باب ۲- در ترکیب و مرکب. باب ۳- در ذکر معانی حروف مفرد و حروف مرکب.
خاتمه مشتمل بر چند فوائد قواعد فارسی. تاریخ کتابت مصدر فیوض ۱۲۳۰ هجری
است. از این کتاب چاپهای سنگی چندی در کتابخانه‌های هند و پاکستان موجود
است.^{۱۲۲} مطلع العلوم و مجمع الفنون ، تألیف واجد علیخان (باب نهم) در
۱۲۸۳ ق. در ۱۵۹ صفحه در لکهنو^{۱۲۳} ، و مطلوب الطالب ، در قواعد فارسی، و
معراج الفیض از فیض‌الله‌خان. هم در زمینه دستور زبان فارسی است.^{۱۲۴}
مفید الصبیان ، تألیف محمد فخرالدین به فرمایش سید امان‌الله در ۱۲۵۰ هـ. تحریر شده
است. کتاب حاضر در سه فصل شامل: ۱- حروف تهجی و چگونگی افعال فارسی
و بنای آنها و مصادر متفرقه. ۲- قوانین متفرقه و مروجۀ فارسی. ۳- القاب و آداب
و فواید دیگر به خط نستعلیق در ۲۷ صفحه می‌باشد.^{۱۲۵}

مفید میتریکولیشن پرشین گرامر ، از قاضی غلام‌الدین قادری، مشتمل بر:
دیباچه، جدید سلیس فارسی گرامی تألیف در ۱۹۵۰ م. درباره اصطلاحات اقسام
اسم، واحد جمع، تذکیر و تانیث، صفت، ضمائر، اعداد، افعال و غیره. چاپ
ششم کتاب در ۱۹۵۳ م. در ۳۱۸ صفحه در لاهور انتشار یافته است.^{۱۲۶} مفیض
فارسی ، تألیف محمد عبداللہ بلگرامی در ۱۸۷۴ م. در ۶۸ صفحه در لکهنو، و
مناظر القواعد ، تألیف ادوارد سل (Seel) در ۱۸۷۸ م. در ۱۲۸ صفحه در مدراس و

چاپ چهارم آن در ۱۸۸۵ در ۱۳۲ صفحه در هند و چاپ دیگری در مدراس در ۱۹۱۱ م. منتشر گردیده است.^{۱۲۷} . منتخب دستور و انشای فارسی ، تألیف پرفسور عبدالله جمال و پرفسور اسرار احمد خان اسرار در ۱۹۶۲ م. در لاهور، و منبر القواعد فارسی، از مؤلفی نامعلوم در لاهور به چاپ رسید.^{۱۲۸} . موارد المصا در ، از ابوالنصر سیدعلی حسن خان بهادر المتخلص به سلیم (م. ۱۳۰۷ هـ) شامل دوفصل دربارهٔ مصادر فارسی و عربی در ۶۴۰ صفحه در آگره در ۱۹۲۴ م چاپ شد.^{۱۲۹} . میتراکولیشن فارسی گرامر و کمپوزیشن ، تألیف خان احمد حسین خان، در ۱۹۴۰ م. در ۲۱ باب در ۳۴۵ صفحه در لاهور، و میزان فارسی از مؤلفی نامعلوم در ۱۲۸۹ هـ شامل مقدمه و چهار باب و خاتمه یکبار در ۱۶ صفحه در کراچی و بار دیگر در ۲۰ صفحه در مجلهٔ سیالده چاپ شده است.^{۱۳۰} .

میزان فارسی یا بعضی قانونات فارسی ، تألیف جمال الدین حسین مرعشی شوستری، در عظیم آباد هندوستان در سال ۱۱۶۵ هـ / ۱۷۶۱ م. و کتاب میزان و منشعب از نویسنده‌ای نامعلوم در کلکته (؟) انتشار یافته است.^{۱۳۱} . ناز نوروز ، از میان محمد اسحاق، مشتمل بر ۲۴ «نوا» و ۲۶ «هنگامه». به فارسی سره. بیشتر مطالب کتاب دربارهٔ انواع پسوندها می‌باشد و آن در ۳۰ صفحه در بهوپال چاپ سنگی شده است و در آخر افتادگی‌هایی دارد.^{۱۳۲} . ناصر الصبیان (تعلیم مصطفایی) از عبدالعزیز آردی در ۳۵ صفحه، و نسخهٔ چهار گلزار ، از مؤلفی نامشخص در ۱۸۴۴ م در ۱۸۳ صفحه در بمبئی نگاشته شده است.^{۱۳۳} . نقش بدیع ، تألیف بدیع در ۱۹۱۳ م. در بمبئی^{۱۳۴} ، و نونا ، از میان محمد اسحاق، به فارسی سره، در چهارده آهنگ در ۱۳۰۴ هـ. در ۱۳ صفحه در بهوپال چاپ شده است.^{۱۳۵} .

کتاب دیگری که در دستورنویسی شبه قارهٔ مقام شامخی دارد نهج الادب تألیف مولوی نجم الغنی خان صاحب رامپوری است که در سال ۱۲۹۸ خورشیدی ۱۹۱۹ م. در چاپخانهٔ نوبل کشور واقع در لکهنو به چاپ رسیده و مشتمل بر

۸۲۲ صفحه به خط نسبتاً ریز است. مؤلف نهج الادب مباحث گوناگون علوم صرف و نحو را به تفصیل ذکر کرده و برای روش‌ترساختن موضوعات مورد بحث مثالهایی به نظم و نثر آورده است.^{۱۳۶}

نهر الفصاحة، تألیف محمدحسین میرزاقتیل، در آداب زبان فارسی، در ۱۹۰۰م در ۶۸ صفحه در لکهنو چاپ شده است.^{۱۳۷} سهل آموز فارسی، تألیف حاجب شاهی^{۱۳۸}، و **تکملة الفارسی** (درهفت باب) تألیف قطب‌علی^{۱۳۹} و بسیار دستور زبانهای فارسی دیگر در شبه قاره وجود دارد که فهرست کردن تمام آنها تقریباً ناممکن است. اما همین قدر که مرقوم شد خود گواه عظمت دستورنویسی فارسی در کشورهای هند و پاکستان است و نشان‌دهنده توجه پارسی‌زبانان خارج از این دیار به امر آموزش زبان فارسی و تدوین کتابهای دستوری می‌باشد. البته می‌باید اشاره شود که برشمردن تمام این کتابها و رساله‌ها دلیل بر تأیید مطالب یا بی‌نقص بودن آنها نیست بلکه فقط متوجه ساختن پژوهشگران و علاقه‌مندان زبان فارسی و دستور زبان آن به تعداد قابل اعتنای این منابع می‌باشد و بس، تا در صورت لزوم درصدد تهیه آن برآمده و با بهره‌گیری از شیوه‌های صحیح نقد، غث و سمین و درست و نادرست آن را بنمایانند و از بهترینهای تجارب گذشتگان بهره جویند.

منابع

- ۱- همایونفرخ، عبدالرحیم. دستور جامع زبان فارسی، به کوشش رکن‌الدین همایونفرخ، تهران، علمی، چ ۱۳۳۹، ۲ ص بیست و هفت. و نیز: افشار، ایرج. «کتابشناسی

- دستور زبان فارسی»، فرهنگ ایران زمین، ۲، ص ۴۰.
- ۲- منزوی، احمد. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ئی، ۱۳۵۰، ج ۳، ص ۲۰۴۷-۲۰۴۸.
- ۳- نوشاهی، عارف. فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج‌بخش، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۵۰، ج ۱، ص ۳۲۹-۳۳۰.
- ۴- نوشاهی، عارف. فهرست نسخه‌های خطی فارسی انجمن ترقی، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان و اداره معارف نوشاهی، ۱۳۶۳ ه. ش.، ص ۸۰.
- ۵- مرکز تحقیقات زبان فارسی در هند. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ندوة العلماء لکهنو، دهلی‌نو، مرکز تحقیقات زبان فارسی، ۱۳۶۵ ه. ش.، ص ۵۱۷.
- ۶- نوشاهی، عارف. فهرست نسخه‌های خطی فارسی انجمن ترقی، ص ۸۰.
- ۷- نوشاهی، عارف. فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی و ...، ص ۳۳۰.
- ۸- تسبیحی، محمدحسین. فارسی پاکستانی و مطالب پاکستان‌شناسی، راولپندی، ۱۳۵۲ ش.، ج ۱، ص ۲۱۵-۲۱۶.
- ۹- صفدر، امدادعلی (سید). فهرست کتب چاپی پاکستان درباره زبان و ادبیات فارسی [بی‌م، بی‌نا، بی‌تا] ص ۲۷۸.
- ۱۰- شفا، شجاع‌الدین. جهان ایران‌شناسی، تهران، کتابخانه پهلوی (سابق)، ۱۳۵۱، ج ۲، ص ۷۳۷ و نیز: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۳.
- ۱۱- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی ...، ص ۳۳۱: دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و هفت: جهان ایران‌شناسی، ج ۲، ص ۵۱۹: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۰ و نیز: ختک، میرغزن‌خان. «دستورنویسی در شبه قاره هند و مسائل مربوط به آن»، مسائل زبان فارسی در هند، پاکستان و بنگلادش، تهران، مرکز نشر

دانشگاهی، ۱۳۶۶، ص ۱۶۶.

۱۲- «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۲۹.

۱۳- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۴ و ۱۶۶: دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و دو و بیست و چهار؛ «کتابشناسی دستور زبان فارسی» ص ۳۶: جهان ایرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۸ و نیز: دبیرسیاقی، محمد. فرهنگهای فارسی و فرهنگ گونه ها، تهران، اسپرک، ۱۳۶۸، ص ۱۹۱.

۱۴- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۵: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۳۶.

۱۵- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی ...، ص ۳۳۲.

۱۶- فهرست نسخه های خطی فارسی انجمن ترقی، ص ۸۰.

۱۷- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی، ص ۳۳۲.

۱۸- دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و هشت: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۳.

۱۹- دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و پنج و بیست و هشت: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۳۲.

۲۰- فهرست نسخه های خطی فارسی انجمن ترقی، ص ۸۰: فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۳، ص ۲۰۴۹.

۲۱- دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و هفت: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۳۹: جهان ایرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۷.

۲۲- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی، ص ۳۳۳.

۲۳- فهرست کتب چاپی پاکستان، ص ۲۹۳.

۲۴- فهرست نسخه های خطی فارسی انجمن ترقی، ص ۸۰-۸۱.

۲۵- نسخه خطی آن به شماره ۱۹۹۳ در کتابخانه مرکز مطالعات اسلامی همدردنگر

تعلق آباد دهلی نو موجود است و اینجانب آنرا در آن کتابخانه دیده‌ام. و نیز: فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۳، ص ۲۰۴۹: افشار، ایرج. مجموعه کمینه، تهران، فرهنگ ایران زمین، ۱۳۵۴، ص ۳۲۵.

۲۶- جهان ایرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۸: دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و هفت: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۳.

۲۷- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۴: دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و هفت: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۰: جهان ایرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۷.

۲۸- فهرست کتب چاپی پاکستان، ص ۳۰۳.

۲۹- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی، ص ۳۳۴: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۳: دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و هشت: جهان ایرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۷.

۳۰- «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۳.

۳۱- فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۳، ص ۲۰۵۲: فهرست نسخه‌های خطی فارسی انجمن ترقی، ص ۸۱.

۳۲- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۵.

۳۳- جهان ایرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۷: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۳.

۳۴- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۳-۱۶۴.

۳۵- تسبیحی، محمدحسین. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش، راولپندی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۵۰/۱۹۷۱ م، ج ۳، ص ۲۸۸-۲۹۰: فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی، ص ۳۳۶: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۳۲: دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و سه.

- ۳۶- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی، ص ۳۳۵.
- ۳۷- همان مأخذ، ص ۳۳۶-۳۳۷: «دستورنویسی در شبه قاره...». ص ۱۶۶: فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ص ۲۰۵۲: فهرست نسخه‌های خطی فارسی انجمن ترقی، ص ۸۱-۸۲.
- ۳۸- «دستورنویسی در شبه قاره...». ص ۱۶۷: جهان ایرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۸: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۰: دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و هفت.
- ۳۹- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی، ص ۳۳۷-۳۳۸: فهرست نسخه‌های خطی فارسی انجمن ترقی، ص ۸۲: فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۳، ص ۲۰۵۲: «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۴-۱۶۵.
- ۴۰- «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۳.
- ۴۱- مرکز تحقیقات زبان فارسی در هند. پاسداران زبان و ادبیات فارسی در هند، دهلی نو، مرکز تحقیقات زبان فارسی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۱.
- ۴۲- جهان ایرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۷.
- ۴۳- همان مأخذ: دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و هفت: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۳۹.
- ۴۴- جهان ایرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۸.
- ۴۵- «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۳۵: دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و دو.
- ۴۶- جهان ایرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۸.
- ۴۷- همان مأخذ، ص ۵۱۹.
- ۴۸- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۶: جهان ایرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۹.

- ۴۹- مأخذ اخیر، ص ۵۱۹: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۳۱: دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و چهار.
- ۵۰- مأخذ اخیر، ص بیست و سه.
- ۵۱- فهرست کتب چاپی پاکستان، ص ۳۱۳.
- ۵۲- پاسداران زبان و ادبیات فارسی در هند، ج ۱، ص ۴۹.
- ۵۳- فهرست کتب چاپی پاکستان، ص ۳۱۳.
- ۵۴- پاسداران زبان و ادبیات فارسی در هند، ج ۱، ص ۸۳ و ۹۹ و ج ۲، ص ۱۱۲.
- ۵۵- «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۲.
- ۵۶- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۳.
- ۵۷- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی، ص ۳۳۸.
- ۵۸- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۷.
- ۵۹- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی، ص ۳۳۹.
- ۶۰- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۷.
- ۶۱- «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۳.
- ۶۲- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۷.
- ۶۳- «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۳.
- ۶۴- فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ص ۲۰۵۶.
- ۶۵- پاسداران زبان و ادبیات فارسی در هند، ج ۱، ص ۵، ۵۱، ۱۱۶، ۱۱۳ و ج ۲، ص ۲۰.
- ۶۶- جهان ابرانشناسی، ج ۲، ص ۵۱۹.
- ۶۷- افشار، ایرج. فهرست مقالات فارسی، تهران، جیبی و فرانکلین، چاپ دوم، ۱۳۵۶، ج ۲، ص ۱۸۱.

- ۶۸- منزوی، احمد. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۵، ج ۷ (بخش ۱)، ص ۸۵۸.
- ۶۹- پاسداران زبان و ادبیات ...، ج ۱، ص ۱۰۴ و ج ۲، ص ۷۱.
- ۷۰- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی، ص ۳۳۳.
- ۷۱- «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۳؛ دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و نه.
- ۷۲- علاوه بر مآخذ بالا به ترتیب صفحات ۴۳ و بیست و هشت، به «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۴؛ جهان ایرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۸؛ فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی، ص ۳۳۹-۳۴۰ رجوع کنید.
- ۷۳- «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۳؛ جهان ایرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۷.
- ۷۴- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۵.
- ۷۵- «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۳۵؛ دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و پنج.
- ۷۶- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۴؛ دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و شش؛ جهان ایرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۸؛ «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۳۵.
- ۷۷- مآخذ اخیر، ص ۳۴؛ دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و شش.
- ۷۸- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۷.
- ۷۹- همان مآخذ، ص ۱۶۳؛ «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۳.
- ۸۰- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش، ج ۳، ص ۲۹۹-۳۰۰ و ۳۰۳-۳۰۴ و ۳۰۶-۳۰۷.
- ۸۱- فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۳، ص ۲۰۷ و ۲۰۷۷؛ فهرست

- نسخه های خطی فارسی انجمن ترقی ، ص ۸۲.
- ۸۲- فهرست نسخه های خطی فارسی ، ج ۳ ، ص ۲۰۷۰ و ۲۰۷۲.
- ۸۳- «دستورنویسی در شبه قاره...» ، ص ۱۶۳.
- ۸۴- «کتابشناسی دستور زبان فارسی» ، ص ۴۴.
- ۸۵- فهرست نسخه های خطی فارسی انجمن ترقی ، ص ۸۲: جهان ایرانشناسی ، ج ۲ ، ص ۷۳۷: دستور جامع زبان فارسی ، ص بیست و هفت: «کتابشناسی دستور زبان فارسی» ، ص ۴۰.
- ۸۶- مأخذ اخیر ، ص ۴۴.
- ۸۷- همان مأخذ ، ص ۳۶: دستور جامع زبان فارسی ، ص بیست و شش.
- ۸۸- همان مأخذ بالا ، ص ۳۶ و ۴۰: و ص بیست و هفت.
- ۸۹- جهان ایرانشناسی ، ج ۲ ، ص ۷۳۹: دستور جامع زبان فارسی ، ص بیست و پنج: «کتابشناسی دستور زبان فارسی» ، ص ۳۶.
- ۹۰- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی ، ص ۳۵۰.
- ۹۱- دستور جامع زبان فارسی ، ص بیست و سه: «کتابشناسی دستور زبان فارسی» ، ص ۴۰.
- ۹۲- جهان ایرانشناسی ، ج ۲ ، ص ۷۳۶: «کتابشناسی دستور زبان فارسی» ، ص ۳۸.
- ۹۳- مأخذ اخیر ، ص ۴۴.
- ۹۴- دستور جامع زبان فارسی ، ص بیست و سه.
- ۹۵- «کتابشناسی دستور زبان فارسی» ، ص ۴۴.
- ۹۶- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی ، ص ۳۵۲.
- ۹۷- «کتابشناسی دستور زبان فارسی» ، ص ۴۴.
- ۹۸- فهرست نسخه های خطی فارسی انجمن ترقی ، ص ۸۳-۸۴.

- ۹۹- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی ، ص ۳۵۲: «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۷: جهان ایرانشناسی ، ج ۲، ص ۷۳۶: فهرست نسخه های خطی فارسی .
- ج ۳، ص ۲۰۷۴: فهرست نسخه های خطی فارسی انجمن ترقی . ص ۸۳: فهرست نسخه های خطی کتابخانه ندوة العلماء ، ص ۵۴۲-۵۴۳: «کتابشناسی دستور زبان فارسی» ص ۳۰ و ۳۴: دستور جامع زبان فارسی ، ص بیست و سه .
- ۱۰۰- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ندوة العلماء ، ص ۵۴۳.
- ۱۰۱- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۷-۱۶۸.
- ۱۰۲- همان مأخذ، ص ۱۶۵-۱۶۶: فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی .
- ص ۳۵۳: جهان ایرانشناسی ، ج ۲، ص ۷۳۸: «کتابشناسی دستور زبان فارسی» .
- ص ۳۷.
- ۱۰۳- فهرست نسخه های خطی فارسی انجمن ترقی ، ص ۸۳: فهرست نسخه های خطی فارسی ، ج ۳، ص ۲۰۷۴.
- ۱۰۴- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۷: جهان ایرانشناسی ، ج ۲، ص ۷۳۹: «کتابشناسی دستور زبان فارسی» ، ص ۴۰: دستور جامع زبان فارسی ، ص بیست و هفت .
- ۱۰۵- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۸.
- ۱۰۶- فهرست نسخه های خطی فارسی ، ج ۳، ص ۲۰۷۴.
- ۱۰۷- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ندوة العلماء ، ص ۵۴۱-۵۴۲.
- ۱۰۸- «کتابشناسی دستور زبان فارسی» ، ص ۳۶ و ۳۹.
- ۱۰۹- همان مأخذ، ص ۳۲ و ۳۶: دستور جامع زبان فارسی ، ص بیست و چهار و بیست و پنج .
- ۱۱- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی ، ص ۳۷۱-۳۷۲.
- ۱۱۱- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۵: جهان ایرانشناسی ، ج ۲،

ص ۷۳۸.

۱۱۲- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی، ص ۳۵۴-۳۵۵.

۱۱۳- «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۴.

۱۱۴- همان مأخذ، ص ۳۶: فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۳، ص ۲۰۷۶: «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۶.

۱۱۵- فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۳، ص ۲۰۷۶.

۱۱۶- «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۴.

۱۱۷- جهان ابرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۷.

۱۱۸- «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۴.

۱۱۹- فهرست نسخه های خطی فارسی انجمن ترقی، ص ۸۴-۸۵: دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و هفت: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۰: «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۳: جهان ابرانشناسی، ج ۲، ص ۷۳۷: فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۳، ص ۲۰۷۷.

۱۲۰- فهرست نسخه های خطی فارسی انجمن ترقی، ص ۸۵.

۱۲۱- «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۳۶ و ۴۴: دستور جامع زبان فارسی،

ص بیست و چهار.

۱۲۲- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی، ص ۳۶۲-۳۶۳: فهرست کتب چاپی

پاکستان، ص ۳۴۵: مشار، خانبابا. فهرست کتابهای چاپی فارسی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ دوم، ۱۳۵۲، ص ۳۰۲۸: «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۴.

۱۲۳- دستور جامع زبان فارسی، ص بیست و هشت.

۱۲۴- فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۳، ص ۲۰۷۸.

۱۲۵- فهرست نسخه های خطی فارسی انجمن ترقی، ص ۸۵-۸۶.

۱۲۶- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی، ص ۳۶۳.

- ۱۲۷- دستور جامع زبان فارسی ، ص بیست و سه و بیست و شش؛ «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۳۰ و ۳۴؛ جهان ایرانشناسی ، ج ۲، ص ۷۳۸.
- ۱۲۸- فهرست کتب چاپی پاکستان ، ص ۳۵۰-۳۵۱.
- ۱۲۹- همان مأخذ، ص ۳۵۱؛ دستور جامع زبان فارسی ، ص بیست و پنج؛ فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی ، ص ۳۶۵؛ جهان ایرانشناسی ، ج ۲، ص ۷۳۹؛ «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۳۶.
- ۱۳۰- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی ، ص ۳۶۵ و ۳۶۷؛ فهرست کتب چاپی پاکستان ، ص ۳۵۲.
- ۱۳۱- جهان ایرانشناسی ، ج ۲، ص ۷۳۶؛ دستور جامع زبان فارسی ، ص بیست و هشت؛ «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۴۱ و ۴۴.
- ۱۳۲- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی ، ص ۲۶۷-۲۶۸.
- ۱۳۳- دستور جامع زبان فارسی ، ص بیست و سه؛ «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۲۹ و ۴۴.
- ۱۳۴- جهان ایرانشناسی ، ج ۲، ص ۷۳۹.
- ۱۳۵- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی ، ص ۳۶۹.
- ۱۳۶- «دستورنویسی در شبه قاره...»، ص ۱۶۶؛ فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی ، ص ۳۶۹-۳۷۰؛ دستور جامع زبان فارسی ، ص بیست و شش؛ جهان ایرانشناسی ، ج ۲، ص ۷۳۹؛ «کتابشناسی دستور زبان فارسی» ص ۳۳.
- ۱۳۷- جهان ایرانشناسی ، ج ۲، ص ۷۳۸؛ «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۳۷؛ دستور جامع زبان فارسی ، ص بیست و شش.
- ۱۳۸- فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی ، ص ۳۷۲.
- ۱۳۹- دستور جامع زبان فارسی ، ص بیست و شش؛ «کتابشناسی دستور زبان فارسی»، ص ۳۸.